

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

І. ВЕТУХОВА (НЮА України)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ПІДВИЩЕНОЇ ОХОРОНИ ПРАЦІ ЖІНОК, ЯКІ МАЮТЬ ДІТЕЙ, ЯК СУБ'ЄКТА ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Рівень свободи, рівності та правової захищеності жінок, які мають дітей, в суспільному виробництві може бути виражений передусім у принципі трудового права України, який характеризується як підвищена охорона їх праці в суспільних відносинах.

Принцип підвищеної охорони праці жінок, які мають дітей і поєднують материнство з трудовою діяльністю, в літературі з трудового права ще не виділявся і тому його дослідження в такому аспекті ще не здійснювалося. Питання правового регулювання праці жінок, які мають дітей, в різні періоди як в колишньому СРСР, так і в сучасній Україні аналізувалися в інших напрямках. Так, одні автори зупинялися на загальних питаннях правового регулювання праці жінок, які мають дітей, в суспільному виробництві¹; другі торкалися окремих сторін такого регулювання².

Аналіз правового принципу підвищеної охорони праці жінок, які мають дітей, на сучасному етапі розвитку нашої держави обумовлений низкою обставин.

По-перше, на конституційному рівні закріплена нова система особистих, соціально-економічних та політичних прав жінок, які мають дітей. Конституція України не тільки проголошує рівність чоловіків і жінок, а й забезпечує її наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці на винятку за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою сім'ї, дитинства, материнства і батьківства (ст.ст. 24, 51). Реалізація цих положень має велике значення для розв'язання демогра-

¹ Див., напр.: Юк З. П. Научно-технический прогресс и труд женщины. Минск, 1981; Шентулина Н. П. Конституция СССР и развитие законодательства о труде женщины // Сов. гос-во и право. 1978. № 6.

² Див., напр.: Карасина Н. И. Охрана труда женщины в СССР и зарубежных странах: Обзор. М., 1975; Хафизов Г. Дифференциация правового регулирования труда женщины // Укрепление законности и правопорядка в период развитого социализма. Душанбе, 1976; Азарова Е. Г. Защита прав и интересов труженицы-матери. М., 1983.

фічної ситуації та забезпечення стабільності в суспільстві. Немаловажним є й те, що у Конституції України уперше закріплюються невідчужувані права людини, які випливають з її природи, такі як право на життя, на особисту недоторканість, повагу до гідності, на невтручання в особисте життя та ін. Причому при закріпленні цих прав ураховані положення про захист даних прав у міжнародних пактах і документах.

По-друге, з'ясування правового принципу підвищеної охорони праці жінок, які мають дітей, його сутності та соціального призначення послужить базою для цілеспрямованої нормотворчої діяльності, яка в нових соціально-економічних умовах мусить забезпечувати оптимальне співвідношення централізованого, локального та індивідуально-договірного методів регулювання праці жінок, які мають дітей, а також чітко сполучати єдність і диференціацію такого регулювання.

По-третє, пізнання цього принципу є важливим для правозастосовної практики, бо він забезпечуватиме правильне застосування законодавства, що регулює працю жінок, які мають дітей, тлумачення норм чинного законодавства, особливо при усуненні прогалин в законодавстві та колізіях в разі застосування централізованих, локальних норм права та індивідуальних угод²

До нашого завдання не входять обґрунтування, класифікація та характеристика усіх принципів трудового права України в цілому, бо це є темою самостійного дослідження. Проте в межах даної статті, тобто з метою обґрунтування принципу підвищеної охорони праці жінок, які мають дітей, вважаємо за необхідне зупинитися на деяких загальнотеоретичних питаннях вчення про принципи права взагалі і принципи трудового права зокрема.

Основні питання принципів права, їх обумовленість, призначення, дефініція, система та ін. були і залишаються предметом дослідження багатьох вчених, які займаються проблемами як загальної теорії права³, так і теорії галузевих

¹ Див.: Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (1979 г.)//Международная защита прав и свобод человека. М., 1990.

² Див.: Закон і бізнес. 1994. № 42. 19 жовт.; Вісн. Верхов. Суду України 1997. I бер. С. 25—30.

³ Див.: Александров Н. Г. Социалистические принципы советского права// Сов. гос-во и право. 1957. № 11. С. 16—29; Алексеев С. С. Проблемы теории права. Свердловск, 12972. Т. 1. С. 102—111; Васильева А. М. О правовых идеях-принципах//Сов. гос-во и право. 1975. № 3. С. 11—18 та ін.

паук¹, в тому числі теорії трудового права².

Так, В. Прокопенко та В. Венедіктов відзначають, що принципи трудового права — це керівна ідея³.

О. Смірнов розкриває це поняття через такі його характеристики, як економіко-політична обумовленість, спільність змісту, цільова і предметна спрямованість, державна нормативність, системність та стабільність⁴.

В. Андреев підкреслює як атрибут принципів права властивість визначати загальну спрямованість і зміст правового регулювання⁵. Іноді зазначається, що в принципах відбивається не весь зміст права, а лише його істотні риси⁶.

Р. Лівшиць, В. Нікітінський⁷, О. Процевський⁸ вважають, що принципи можуть виявляти й риси методу правового регулювання.

Не заперечуючи теоретичної значущості наведених висловлювань про поняття принципів і стверджуючи, що в трудовому праві існує принцип підвищеної охорони праці жінок, які мають дітей, вважаємо, що під цим поняттям слід розуміти не тільки соціально-економічну політику в галузі зайнятості даної категорії громадян в суспільному виробництві, не соціально-економічні, політичні та правові ідеї щодо неї, а судження законодавця про головне, істотне у зайнятості

¹ Див.: *Басин Ю. Г.* Принципы советского жилищного права//Правоведение. 1961. № 4. С. 82—91; *Семенов В. С.* Принципы советского социалистического общенародного права//Там же. 1964. № 1. С. 16—26; *Якуб М. Л.* О понятии принципа уголовного права и уголовного процесса//Там же. 1976. № 1. С. 56—64 та ін.

² Див.: *Прокопенко В. П.* Основные принципы советского трудового права. К., 1969; *Пашерстник А. Е.* О сфере действия и принципах советского трудового права//Сов. гос-во и право. 1957. № 10. С. 92—103;

Уржинский К. П. К вопросу о принципах правового регулирования общественных отношений//Правоведение. 1968. № 3. С. 123—126; *Смирнов О. В.* Основные принципы советского трудового права. Воронеж, 1970; *Паиков А. С., Смирнов О. В.* Основные принципы советского трудового права//Вест. ЛГУ. Сер. экономика, философия, право. 1971. № 23. Вып. 4. С. 110—124; *Лившиц Р. З., Никитинский В. П.* [Принципы советского трудового права//Сов. гос-во и право. 1974. № 8. С. 31—39; *Смирнов О. В.* Основные принципы советского трудового права. М., 1977 та ін.

³ Див.: *Прокопенко В. П.* Указ. праця. С. 7; *Венедиктов В. С.* Трудовое право Украины (общая часть). Х., 1991. С. 17.

⁴ Див.: *Смирнов О. В.* Основные принципы советского трудового права. М., 1977. С. 43—44.

⁵ Див.: *Андреев В. С.* О предмете и основных принципах советского трудового права//Вопросы трудового права на современном этапе. М., 1967. С. 28—31.

⁶ Див.: *Александров Н. Г., Зайкин А. Д.* Труд и право. М., 1973. С. 25.

⁷ Див.: *Лившиц Р. З., Никитинский В. П.* Указ. праця. С. 33.

⁸ Див.: *Процевский А. И.* Метод правового регулирования трудовых отношений. М., 1972. С. 108—109, 112—121, 138.

і умовах праці жінок, які мають дітей, котре закріплено в нормах права¹.

Соціально-економічна політика держави в галузі жіночої зайнятості, яка знайшла свій вираз в певних програмних документах України, істотно впливає на формування правового принципу охорони праці². Отже, соціально-економічні та політичні програми держави визначають майбутнє правової системи, а принципи відбивають чинне законодавство. Тому ми не поділяємо думки тих вчених, які вважають, що принципи права перебувають не в нормах права, а в сфері правосвідомості.

Принципи підвищеної охорони праці жінок, які мають дітей, не може бути зведений до їх основних прав, закріплених в КЗпП України, ні до їх суб'єктивних прав у конкретних трудових чи інших правовідносинах. Основні права і суб'єктивні права жінок, які мають дітей,— галузь конкретного правоволодіння і правокористування ними.

В науці трудового права був період, коли формою існування принципів трудового права вважалися основні права і обов'язки працівників. Такої точки зору в той час дотримувалися М. Александров, Р. Лівшиць, В. Андреев, В. Нікітінський та ін. І тільки О. Смирнов, а згодом й Л. Бугров обгрунтували, що основні права і обов'язки працівників не можуть бути принципами трудового права³.

Дійсно, принцип підвищеної охорони праці жінок, які мають дітей, як головне, істотне судження законодавця у праві завжди пов'язаний з нерозривним сполученням прав і обов'язків суб'єктів трудового права в цілому і суб'єктів трудових правовідносин зокрема. Проте він не може бути зведений

¹ Див.: Бугров Л. Ю. Свобода труда и свобода трудового договора в СССР (юридический аспект). Красноярск, 1984. С. 51.

² Див., напри.: Довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства//ЗП Уряду України. 1992. № 8. Ст. 204; Національна програма планування сім'ї//Там же. 1996. № 2. Ст. 37; Постанова Кабінету Міністрів України «Про програму звільнення жінок з виробництва, пов'язаних з важкою працею та шкідливими умовами, а також обмеження використання їх праці в нічний час на 1996—1998 роки»//Там же. № 10. Ст. 277; Національна програма «Діти України»//Бюл. законодавства і юрид. практики України. 1997. № 5. С. 190—212; Про затвердження Національного плану дій на 1997—2000 роки щодо поліпшення становища жінок і підвищення їх ролі у суспільстві: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1997 р.//База даних ІНЮА України ім. Ярослава Мудрого; Декларація про загальні принципи державної політики щодо сім'ї та жінок (підготовлена Міністерством України у справах сім'ї та молоді і передана у Верховну Раду) та ін.

³ Див.: Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права. М., 1977; Бугров Л. Ю. Проблемы свободы труда в трудовом праве России. Пермь, 1992. С. 59—61.

лише до основних прав і обов'язків жінок, які мають дітей, оскільки при цьому осторонь залишаються права і обов'язки інших суб'єктів трудового права, а саме: права і обов'язки органів служби зайнятості, підприємств, установ і організацій, трудових колективів і профспілкових організацій, органів по розгляду трудових спорів, органів, що здійснюють контроль і нагляд за правильним застосуванням праці жінок, які мають дітей. Саме принцип підвищеної охорони праці спрямований до цих суб'єктів як практичних гарантів його втілення в життя.

Отже, принцип підвищеної охорони праці жінок, які мають дітей, мусить знайти таку форму вираження, котра дозволить урахувати права і обов'язки усіх суб'єктів відносно, що входять в предмет трудового права.

Із загальної теорії права відомо, що правотворчість виконує різні способи (форми) фіксації принципів: текстуальний, смисловий та змішаний. Перший з них означає формування принципів безпосередньо в тексті правових норм; другий — виведення їх із смислу відповідних норм; третій — містить у собі елементи названих способів. Принципи, встановлені законодавцем в певній правовій формі, і переважання їх в законодавстві свідчать на користь досконалості законодавства. На жаль, наше трудове законодавство, навпаки, обмежується встановленням окремих норм і не дає загальних начал правового регулювання праці взагалі і праці жінок, які мають дітей, зокрема. Тому встановлення принципів — завдання теоретичної та практичної юриспруденції.

Принцип підвищеної охорони праці жінок, які мають дітей, хоча і не одержав зараз легального визначення в конкретному кодифікаційному нормативному акті, в тому числі КЗпП України, але його істотні властивості (ознаки) можуть бути виявлені при аналізі великої групи норм трудового законодавства, зосереджених головним чином в інститутах трудового права (трудоий договір, порядок його зміни та припинення, робочий час та час відпочинку, нормування праці, охорона праці та ін.).

Аналіз цих норм дає підстави для висновку, що підвищена охорона праці жінок, які мають дітей, як принцип трудового права характеризується такими рисами (ознаками), як:

— гуманізм і утвердження в свідомості усіх суб'єктів трудового права об'єктивної необхідності участі жінок, які мають дітей, в суспільному виробництві, невідворотність такої участі;

— забезпечення високого рівня правового регулювання в галузі зайнятості, професійної підготовки та перепідготовки з метою реального забезпечення конституційної рівності

прав з чоловіками в одержанні освіти, професійної підготовки, роботи, просуванні по службі;

— встановлення додаткових гарантій, котрі забезпечують реалізацію жінками, які мають дітей, право на працю;

— забезпечення можливості за бажанням жінок, які мають дітей, змінювати умови праці з урахуванням виконання ними материнської функції;

— закріплення права на встановлення пільгових режимів робочого часу;

— встановлення спеціального посиленого нагляду і контролю за додержанням санітарно-гігієнічних норм, правил охорони праці та здоров'я, які здійснюються незалежними спеціальними уповноваженими на це державними органами, профспілковими органами;

— надання підприємствам права встановлювати додаткові пільги для жінок, які мають дітей, за рахунок власних коштів;

— встановлення підвищеної гарантованості правового зв'язку трудових прав жінок, які мають дітей: заборона звільняти вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (до шести років — ч. 2 ст. 179 КЗпП України), одиноких матерів при наявності дитини віком до чотирнадцяти років або дитини інваліда з ініціативи власника або уповноваженого ним органу незалежно від виду трудового договору;

— поширення пільг, пов'язаних з материнством, не тільки на жінок, які мають дітей і перебувають у правових правовідносинах, а й на жінок, які мають дітей і реалізували своє право на труд в іншій правовій формі, наприклад, на жінок-матерів рядового і керівного складу органів внутрішніх справ, жінок-військовослужбовців та ін.;

— створення різних жіночих організацій та об'єднань з метою захисту прав жінок, які мають дітей;

— поширення пільг і гарантій по вихованню і нагляду за дітьми на осіб, які не є батьками дітей;

— встановлення трудового захисту прав жінок, які мають дітей, в разі відмови їм в прийнятті на роботу з мотивів вагітності або наявності малолітніх дітей, зменшення їм заробітної плати з тих же мотивів.

Таким чином, принцип підвищеної охорони праці жінок, які мають дітей, — це обумовлене соціально-економічними і демографічними законами розвитку суспільства, а також його морально-етичними уявленнями про роль сім'ї в ньому і прямо закріплене в нормах права основоположне судження законодавця про істотне, головне в правовому регулюванні усіх форм та видів найманої праці жінок, які мають дітей, її організації та управління.

Надійшла до редколегії 23.03.98

ЩОДО ПОНЯТТЯ ПРАВА КОРИСТУВАННЯ ТВАРИННИМ СВІТОМ

Тваринний світ є одним із компонентів навколишнього природного середовища, національним багатством України, джерелом духовного та естетичного збагачення і виховання людей, а також важливою базою для одержання промислової і лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей.

Для цих цілей законодавство України регулює використання тваринного світу і вимагає від користувачів науково обгрунтованого, невнеснажливого використання, відтворення об'єктів тваринного світу, збереження і поліпшення середовища перебування диких тварин, забезпечення умов постійного існування всього їх видового і популяційного різноманіття.

В юридичній літературі для визначення поняття експлуатації природних ресурсів широко вживається термін «природокористування»¹, а по відношенню до тваринного світу — «фаунокористування»². В умовах виключної державної (загальнонародної) власності на природні ресурси така термінологія не викликала зауважень у зв'язку з тим, що визначала не тільки фактичну експлуатацію природних ресурсів, а й безпосередньо, семантично вказувала на право користування як єдину можливу юридичну форму такої експлуатації.

У зв'язку з появою можливості перебування деяких об'єктів природи (земля, тваринний світ, нелісова рослинність, об'єкти природно-заповідного фонду місцевого значення) у власності юридичних осіб та громадян України, з'явилась відповідно й інша юридична форма експлуатації цих об'єктів — на праві власності, тобто експлуатація власником належних йому природних об'єктів. За таких обставин термін «природокористування», який більш вказує на експлуатацію об'єкту невласником на праві користування, не враховує іншої форми експлуатації — на праві власності. До того ж схожість термінів «право користування», що позначає юридичну форму експлуатації об'єктів природи та «природокористування» як фактична експлуатація цих об'єктів, сприяє тотожному розумінню цих понять.

У зв'язку з цим виправданим є вживання у нормативних актах екологічного законодавства, які регулюють питання

¹ Див.: Право природопользования в СССР.— М., 1990, с. 17; Екологічне право України. Загальна частина//Попов В. К., Шулъга М. В. та ін. Х., 1995. С. 127.

² Див.: Чуйков В. А., Шахов В. С. Право пользования живогным миром. Х., 1987. С. 6.

власності юридичних осіб та громадян України на землю, тваринний світ та деякі інші об'єкти природи, терміну «використання». Цим терміном законодавець позначає експлуатацію об'єкту природи безвідносно до діяльності власника чи користувача щодо вилучення корисних властивостей та якостей природних ресурсів. Так, наприклад, сама структура Земельного кодексу України¹ свідчить про те, що законодавець не уявляє терміни «користування» і «використання», розмістивши їх у різних главах Кодексу та надавши кожному самотійного значення. Таким шляхом йде і Закон України «Про тваринний світ»², де питання використання тваринного світу віднесені в окремий підрозділ Закону, а право користування розглядається поруч з правом власності як самотійна юридична форма використання тваринного світу (ст. 10).

Визначення співвідношення термінів «природокористування» та «використання» природних ресурсів набуває важливого значення для розуміння права користування тваринним світом (фаунокористування) як суб'єктивного права.

В юридичній літературі є різні точки зору щодо поняття права користування природними ресурсами, в тому числі і тваринним світом як суб'єктивного права. На думку одних авторів право користування — це передбачена законом можливість безпосередньої експлуатації відповідних об'єктів щодо вилучення їх корисних властивостей і якостей³. Інші автори під правом користування розуміють сукупність повноважень особи щодо експлуатації природних ресурсів⁴.

Перша точка зору ґрунтується на тому, що природокористування — це експлуатація природного об'єкту, а відповідно до цього суб'єктивне право користування — це передбачена законом можливість такої експлуатації. На нашу думку, таке тлумачення потребує свого уточнення. Можливість безпосередньої експлуатації тваринного світу є природною, оскільки вона забезпечує життя людини, використовується для задоволення її матеріальних та інших потреб. Право безпосередньої експлуатації тваринного світу поряд з правом вдихати чисте повітря, використовувати водні об'єкти для задоволення питних потреб, та ін. ніким не надається і не припиняється. Воно є невід'ємним від індивіда, має позатериторіальний характер і існує незалежно від закріплення його у законодавстві. Саме ця можливість і реалізується через конкретні суб'єктивні права — право власності і право ко-

¹ Див.: Відомості Верхов. Ради України. 1991. № 10. Ст. 98.

² Див.: Там же. 1993. № 18. Ст. 191.

³ Див.: Екологічне право України. С. 129.

⁴ Див.: *Андрейцев В. І.* Екологічне право. К., 1996. С. 68.

ристування, які виступають юридичними формами використання (експлуатації) об'єктів тваринного світу. Позиція авторів другої точки зору ґрунтується на аналізі конкретних повноважень природокористувача щодо реалізації свого права. Але такі повноваження притаманні і особам, що використовують природні об'єкти на праві власності. Тому важливим є визначення тих суттєвих ознак, які дозволяють відокремити одне правове явище від іншого.

Право користування тваринним світом є похідним і залежним від права власності. Це право слід розглядати як обмежене право сервітутного типу¹, тобто право, яке забезпечує особам, що не є власниками, можливість використання чужих об'єктів тваринного світу. Здійснення права користування тваринним світом обмежено законом і волею власника (воля держави як власника об'єктів тваринного світу відображена в законі). В об'єктивному значенні право користування тваринним світом являє собою сукупність норм, регулюючих суспільні відносини, що виникають з приводу знаходження об'єктів тваринного світу у відповідних суб'єктів, тоді як право власності у об'єктивному значенні — це сукупність норм, що регулюють відносини належності цих об'єктів. У зв'язку з цим суб'єктивне право користування об'єктами тваринного світу являє собою гарантовану особі можливість використовувати об'єкти тваринного світу, які їй не належать. Саме така конструкція суб'єктивного права користування природними об'єктами, в тому числі і об'єктами тваринного світу закріплена в ч. 2 ст. 13 Конституції України.

Право власності на об'єкти тваринного світу і право користування ними як суб'єктивні права надані особам для задоволення їх екологічних інтересів. При цьому право власності і право користування виступають правовими формами реалізації цих інтересів². Основним економічним засобом реалізації таких інтересів є використання тваринного світу. Таким чином право власності на тваринний світ і право користування ним набувають значення юридичних форм використання³, тобто таких суб'єктивних юридичних рамок, в яких існує і реалізується використання об'єктів тваринного світу.

З появою нової форми використання тваринного світу — на праві власності, постало питання про її співвідношення

¹ Див.: Гражданское право: В 2-х т./Под ред. Е. А. Суханова. М., 1994. Т. 1. С. 295.

² Див.: Попов В. К. Право собственности на природные ресурсы — форма обеспечения реализации экологических интересов//Сб. кратких тезисов докладов и научных сообщений. Х., 1993. С. 75.

³ Див.: Попов В. К. Про узгодженість екологічного законодавства//Вісник Академії правових наук України. 1996. № 7. С. 117.

з раніше існуючою формою використання — на праві користування. Безперечно, що право власності є більш широким за змістом ніж право користування. Відповідно виникають сумніви щодо можливості існування права користування як самостійної форми використання об'єктів тваринного світу поряд з такою формою як право власності. Для вирішення цього питання слід виходити з того, що право користування є єдиним засобом реалізації права власності Українського народу (державної власності) на природні ресурси (у тому числі і тваринний світ) щодо їх використання. При цьому право користування набуває самостійного значення і у разі похідності від права державної власності на об'єкти тваринного світу існує як самостійна юридична форма використання цих об'єктів. За таких обставин право власності як юридична форма використання тваринного світу виключає із свого змісту державну і реалізує тільки приватну і колективну власність.

Таким чином, можемо конкретизувати, що існують дві самостійні юридичні форми використання тваринного світу — на праві приватної і колективної власності і на праві користування, похідного від права державної власності на об'єкти тваринного світу. Більш поширеною формою використання об'єктів тваринного світу є право користування. Як юридична форма використання тваринного світу, право користування (фаунокористування) — є засобом реалізації права державної власності на тваринний світ і являє собою гарантовану законом можливість використання об'єктів тваринного світу, які знаходяться у власності Українського народу.

Надійшла до редколегії 14.04.98

М. ЖУРАВЛЕВ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ КОНТРОЛЮ ЗА ВДІЙСНЕННЯМ ОХОРОНИ СУСПІЛЬНОГО ПОРЯДКУ ПРИ ПРОВЕДЕННІ МАСОВИХ ЗАХОДІВ

Масові заходи (мітинги, збори, процесії та демонстрації) на сучасному етапі мають істотні відмінності від заходів, що проводилися раніше. Характерними для учасників цих заходів є об'єднання за професійною ознакою з певними соціально-економічними чи політичними вимогами; виступи населення того чи іншого регіону або його окремих груп, викликані незадоволенням діяльністю центральних або місцевих органів влади; виступи, що проводяться в пам'ять тих чи інших по-